Evliyalar Şehri Ardahan

Abdulhalim Durma

Yazar Hakkında

1951 Manisa doğumlu. 1976'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümünden mezun oldu. Öğretmen olarak Erzurum, Karabük, Afyon-Sandıklı, Manisa-Gördes, ve Amasya-Suluova'da görev yaptı. 2005'te emekliye ayrılan Abdulhalim Durma 'Evliyalar Şehri' adıyla bir kitap dizisi hazırlamaya başladı.

Yazarın ayrıca, 'Din Psikolojisi', 'Kişilik', 'İslam Aleminde Aklın Zevali' ve 'İslami Politik Kültür, Demokrasi ve İnsan Hakları' isimleriyle ebook formatında dört tercümesi, ve Kadı Kızı isimli bir roman çalışması vardır.

İçindekiler

Ardahan Evliyaları

Çıldır Evliyaları

Damal Evliyaları

Göle Evliyaları

Hanak Evliyaları

Posof Evliyaları

İndeks

Kaynakça

Ardahan Kalesinde yapılan kazılarda elde edilen değişik medeniyetlere ait kalıntılar, yörede ilk Tunç çağından itibaren bir yerleşmenin varlığını ve bölgenin çeşitli krallıkların hakimiyetlerine girdiğini göstermektedir[1]. Kars ve yöresiyle birlikte Ardahan'ın İslam akınlarına hedef olması ise 642 tarihine rastlar. Bununla beraber yöreye ilk Türk akınları 1053 yılından itibaren Kutalmış (ö. 1063) idaresinde başlamıştır. Ancak Kars yöresinin fethi önce 1054'te Tuğrul Bey (990-1063), 1058 yılında ise Çağrı Bey'in oğlu Yâkutî Bey (ö. 1072) tarafından gerçekleştirilmiş, fakat bu sırada Kars ve Ani kaleleri ele geçirilememiştir. Bunlardan Ani 1064'te, Kars ise 1067 yılında Alparslan tarafından zapt edilmiştir. Ardahan'ın da bu tarihlerde Türklerin eline geçtiği tahmin edilmektedir. Bölge Selçuklulardan sonra kısa bir süre Gürcü prenslerinin, Moğolların, İlhanlıların, Karakoyunluların ve Akkoyunluların hakimiyet sahası içine girmiştir. Evliya Çelebi'ye göre ise I. Selim zamanında Osmanlı topraklarına katılmıştır[2]. Osmanlı idaresinde bazan Erzurum eyaleti, bazan da yeni kurulmuş olan Çıldır eyaletine bağlanan Ardahan Kalesi 1549 yılında tamir edilmiştir. 1568-1574 yılları arasında Erzurum vilayeti dahilinde bir sancak merkezi olan Ardahan, Livâ-i Ardahan-ı Kûçek ve Livâ-i Ardahan diye iki livâ halinde görülmektedir. 1578'de Çıldır'ın fethiyle kurulan Çıldır eyaletine dahil edilen Ardahan, 1578-1588 arasında Erzurum eyaleti sancaklarından biri olarak kaydedilmektedir. Ardahan 1609'da yeniden Çıldır eyaletine, 1632-1641 tarihlerinde ise eyalet halinde teşkilâtlandırılan Kars'a bağlanmıştır. Aynı şekilde 1635'te de Kars eyaleti dahilinde Livâ-i Ardahan-ı Kûçek şeklinde gösterilmiş, Ardahan-ı Büzürg'ün ise Çıldır'a bağlı olduğu kaydedilmiştir. XVIII. yüzyılda ise (1777-1787) Çıldır'a bağlı

1 ARDAHAN. Yusuf Halaçoğlu. TDV İslam Ansiklopedisi. 3. Cilt

2 Evliya Çelebi. Seyahatname. 2. Cilt 2 Kitap

sancak merkezi olarak görülmektedir.

XIX. yüzyıl başlarından itibaren Rus tehdidi altına giren ve elviye-i selâse olarak bilinen Kars, Ardahan ve Batum, 1828, 1855 ve son olarak da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Rus idaresine girmiştir. Bu son işgal devresinde Rusların kolonizasyon çalışmaları yüzünden bölgeden sayıları 100.000'e varan bir nüfus Erzurum tarafına göç etmek zorunda kalmıştır. Ancak 1900 yıllarından itibaren Rus işgaline karşı bir teşkilât kurulmuş ve bu teşkilât elviye-i selâse içinde faaliyetlerini sürdürmüştür. I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunun Rusya'ya karşı harekâtı bu teşkilât tarafından içten desteklenmiş, Gürcü ve Ermeni çeteleriyle yapılan mücadeleler sonunda 23 Şubat 1921'de Artvin'le birlikte Ardahan sancağı da kurtarılmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında vilayet merkezi olan Ardahan 1926'da Kars iline bağlanmıştır. XIX. yüzyıla kadar bir sancak merkezi olarak önemini koruyan Ardahan'ın bilhassa bir sınır şehri olması, önemini daha da artırmıştır. Evliya Çelebi'nin bildirdiğine göre kare biçiminde ve üç kapısı bulunan yalçın bir kaya üzerinde yetmiş iki kuleye sahip olan Ardahan Kalesi, Rus ve İran savaşları sırasında önemli rol oynamıştır. 1828'den 1830'a kadar Rus işgalinde kalan Ardahan'ın 1831 Osmanlı nüfus sayımında müstakil olarak nüfusu belirtilmemekte, tâbi bulunduğu Çıldır eyaletinin nüfusu verilmektedir. Buna göre Çıldır eyaletinde 73.473 Müslüman, 4.887'si Ermeni olmak üzere 9.150 gayri müslim erkek nüfus bulunmaktaydı. 1871'deki Erzurum Vilâyeti Salnâmesinde ise Ardahan kazasında 6.786 Müslüman erkek nüfusa karşılık hiç Hıristiyan nüfus kaydedilmemiştir. Aynı salnâmeye göre kazanın 110 köyü, bir medresesi, otuz sıbyan okulu, elli dokuz camii, bir hanı, dört hamamı ve 155 dükkânı bulunmaktaydı. 1877'deki Erzurum Vilâyeti Salnâmesi'ne göre ise Çıldır sancağı içinde yer alan Ardahan kazası 5.000 Müslüman erkek nüfusa sahipti. Rus işgali üzerine meydana gelen göç hareketleri yüzünden şehrin Türk nüfusu oldukça azalmış ve 2.000'e kadar düşmüştür. 1921'de kurtuluşundan sonra şehrin 1927 sayımına

göre 2.397 olarak tesbit edilen nüfusu 1950'de 4.789 olmuş, 1970'te 13.339'a, 1985'te de 16.895'e ulaşmıştır. Kuzeyde Hanak, doğuda Çıldır ve Susuz, güneyde Göle ilçeleriyle, batıda da Artvin iliyle komşu olan Ardahan ilçesi, merkez bucağından başka Hasköy ve Yalnızçam bucaklarına ayrılmıştır. Altmış köyü bulunan ilçenin yüzölçümü 1.241 km kare olup toplam nüfusu 1985 sayımına göre 61.372, nüfus yoğunluğu ise 49 idi. En önemli tarihî eseri Ardahan Kalesidir.

Ardahan'daki Türk-İslam dönemi tarihi yerleşiminin, Kür Nehrinin kuzey-doğusundaki bugün Kale Mahallesi veya Halil Efendi Mahallesi olarak bilinen eski şehirde başladığı anlaşılmaktadır[3]. Buradaki Türk-İslâm döneminden günümüze ulaşan yapıların çoğunluğunu camiler oluşturmaktadır. Kür Nehrinin sınır oluşturduğu kentin güney yakası ise Çarlık Rus idaresi döneminde şekillenmiştir. Burada, ızgara kent plânı ve bölgesel özellikler barındıran kendine özgü bir mimari tarz geliştirilmiştir. Yapılar cadde ve sokaklar boyunca sıralı bir dizi oluşturmuştur. Ağırlıklı olarak askeri karakterli binalar olmak üzere, konut ve işyeri gibi sivil ve ticari yapılar inşa edilmiştir. Askeri yapılar günümüze ulaşamamış olmakla birlikte, yeni kentten günümüze kadar ayakta kalabilen binalar, orijinalliklerini büyük ölçüde kaybetmiştir. Ardahan'da Cumhuriyet döneminde gerçekleşen kentsel gelişim ise Çarlık Rus idaresinde şekillenen bu dokuya eklemlenmiştir.

1595 tarihli "Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan" tahrir defteri ışığında Büyük Ardahan Sancağı'nda toplam 224 su değirmeni ve sekiz bezirhane bulunmaktadır[4]. Büyük Ardahan Sancağı'nda su değirmenlerinin Kür, Hanak Suyu, Kayınlık Deresi, Türkmen Deresi nehirleri üzerinde kurulduğu tahmin edilmektedir.

Ardahan Merkez'de, Halil Efendi Mahallesinde yer

---

3 Özlem Oral PATACI. Ardahan'ın Tarihi Mimarisi: Türk ve Çarlık Rus Dönemleri Yapılarına Toplu Bir Genel Bakış

4 Doğukan ÖZCAN. XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Büyük Ardahan Sancağı'nda Su Değirmenleri Ve Bezirhaneler

alan *Ardahan Kalesi*, 16. yüzyıl ortalarında Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle inşa edilmiştir[5]. Kale, dikdörtgen planlı bir alan üzerine çok sayıda kule ile desteklenmiştir. Kalenin yapımında düzgün kesme taşlar (küfeki taşı) ile Horasan harcı kullanılmıştır. Kalenin duvar örgü tekniği, çokgen kuleleri ve konumlandırılmış biçimi ile Rumeli Hisarını andırmaktadır. Batıdaki büyük kapısı üzerinde Arapça bir kitabe bulunmaktadır. Kitabede "Arap, Rum ve Acem ülkelerinin deniz ve karalarının sahibi padişahlar padişahı Selim Han'ın oğlu Sultan Süleyman-ı Azam namına yapılmıştır. Mülkü kıyamete kadar baki kalsın." şeklinde tercüme edilen bir yazı bulunmaktadır. Giriş kemerinin hemen üzerinde, yapıldığı tarih 1544 olarak yazılmaktadır[6]. Dikdörtgen plan oluşturan sur duvarları, 745 m. uzunluğundadır. Baştan başa kare tabanlı ve çokgen planlı çok sayıda kule ile desteklenmiştir. Evliya Çelebi, "yalçın bir kaya üzerinde ve kare benzeri şekilde çok büyük ve sağlam, iki katlı olmak üzere toplam 70 kuleli, 3 kapılı ve payitahttan (İstanbul merkez) gelen bir oda cebecileri (zırhlı asker) bulunduğunu", kaydetmektedir[7]. Ardahan Kalesi'nde, 16. yüzyılın önemli devlet adamlarından Ayas Paşa tarafından bir Ulu Cami (Cami-i Kebir) ve bir de hamam inşa ettirilmiştir[8]. Kimi kaynaklarda, kale içindeki mescid ve hamamın 1068'de Sultan Alparslan tarafından yaptırıldığı ve kalenin de bu tarih civarında inşa edildiği de ifade edilmektedir. Zaman içinde harap olan caminin tamiri için 1699 yılı Nisan'ında Ardahan kadısına yazılan hükümde, caminin -muhtemelen ahşap olan- bir kısmının aşırı yağışlardan dolayı yıkıldığı ve onarımının istendiği yer almaktadır.

Kinzi Kalesi Ardahan'ın yaklaşık 30 km. batısında

---

5 https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/ardahan/gezilecekyer/ardahan-kalesi-1

6 http://www.ardahan.gov.tr/ardahan-in-tarihi-mekanlari

7 Evliya elebi. Seyahatname. 2. Cilt 2 Kitap

8 Özlem Oral PATACI. Ardahan'ın Tarihi Mimarisi: Türk ve Çarlık Rus Dönemleri Yapılarına Toplu Bir Genel Bakış

Bağdeşe (Kinzodamal) köyünün kuzeyinde, Bülbülan Yaylası'nın güneydoğusunda yer alan bir kaledir[9].

Kazan Kale Ardahan'ın yaklaşık 12-13 km. kuzeydoğusunda, Kura Vadisi'nin nehrin akış yönüne göre sağında, vadinin sınırlandığı dil biçimindeki yükselti üzerinde yer almaktadır. Kesin tarihi bilinmeyen kale çevresinde, eski yerleşim izleri mevcuttur.

Ardahan'da Ramazan, Emiroğlu, Singer, Kaz, Kaya, Ahali, Düz ve Mihrap tabyaları yapılmıştır. Bunların çoğu zamanla önemini yitirmiş ve yıkılmıştır. İçlerinden *Ramazan Tabyası* diğerlerine göre iyi bir durumda günümüze gelebilmiştir. Ardahan'ın 5 km. kuzeyinde bulunan Ramazan Tabyası 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından önce yapılmış ve savaş sırasında da önemli bir rol oynamıştır. Ramazan Tabyası 2.500 m. yüksekliğinde bir tepenin üzerinde yer almaktadır. U şeklinde bir planı olan bu tabya yöreyi üç yönden gözetleme olanağına sahiptir. Moloz taştan yapılmış olan tabyanın içerisi yuvarlak tonozlarla örtülmüş ve sıvanmıştır. Çevresinde yer altı kışlaları ve toprak siperler bulunmaktadır.

Kalenin yaklaşık 100 m kuzeybatısında yer alan *Müderris İbrahim Efendi Camii* 18. yüzyıldan günümüze ulaşan bir dini yapıdır[10]. Cami, kuzey-güney doğrultuda dikdörtgen plânlıdır. Doğu, batı ve güney duvarlarında üçer mazgal pencere yer almaktadır. Dış cepheleri bölgeye özgü volkanik taşlardan olan kiremit renkli ignimbrit ve andezitten kaba yonu taşlarla örülmüştür. Cami giriş kapısı kemer köşeliğindeki dikdörtgen kartuş içinde Osmanlıca "Amel-i Osman sene 1185" (M. 1771-1772) tarihi kazınmıştır. Uzun yıllar depo ve ahır olarak kullanılarak tahrip olan tescilli yapıda, harimin hemen girişindeki ahşap asma kat şeklindeki kadınlar mahfili tamamen yıkılmışken, 2017 yılı restorasyonu ile yenilenmiştir. Restorasyon öncesinde, harim duvarlarında panolar halinde

9 http://www.ardahan.gov.tr/ardahan-in-tarihi-mekanlari

10 Özlem Oral PATACI. Ardahan'ın Tarihi Mimarisi: Türk ve Çarlık Rus Dönemleri Yapılarına Toplu Bir Genel Bakış

görülen kalem işi süslemeler ise restorasyon sırasında duvarlara uygulanan sıvayla yok edilmiştir.

Ardahan Merkez *Mevlit Efendi Camii*, Ardahan şehir merkezinde Halil Efendi Mahallesinde, kalenin yaklaşık 150-200 m. doğusunda yer almaktadır. Giriş kapısında bulunan kitabeye göre, yapının 1701 tarihinde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu caminin yakın tarihlerde beden duvarlarının yarıdan yukarısı ve üst örtüsü yenilenmiştir[11].

Derviş Bey Camii Ardahan'da Tugay Komutanlığının yanındaki parselde inşa edilmiş bulunmaktadır[12]. Cümle kapısı üzerinde, iki tarafta yatay dikdörtgen panolar halinde yer alan yazılarda 1869 tarihi okunur. Yapıya adını vermiş olan Derviş Beyin kimliği hakkında biyografik bilgi mevcut değildir. Caminin sağ ve sol tarafındaki panolarda "İslamdan daha yüksek bir şeref yoktur" ibaresi ve altında 1285 tarihi verilmiştir. Cami plan itibariyle dikdörtgen konumlu plan şemasına sahiptir. Girişin önünde yer alan mahfel, taşıyıcı ve kirişleme sistemiyle, ana hacmi iki bölüm halinde ifadelendirilmiş, böylece içten ahşap kubbe, dıştan oturtma çatı ile örtülmüştür. Duvar kalınlığı 0.80 m olan yapının minaresi de cami gibi düzgün kesme taştan yapılmıştır. Ardahan Kalesinin güneybatısında, Alabalık Deresi yakınında bulunan caminin önüne geç devirlerde iki katlı bir son cemaat yeri eklenmiştir. İbadet mekanının kuzeyinde ikisi serbest, ikisi de duvara bitişik olmak üzere dört sütunun taşıdığı bir kadınlar mahfili bulunmaktadır. Caminin içerisi sekiz pencere ile aydınlatılmaktadır. Mihrabının mimari yönden bir özelliği yoktur. Ahşap minber ise 19. yüzyıl batı etkili bezeme ile süslenmiştir.

Ardahan merkezde inşa edilen *Serhat Ulu Camii*, Klasik Osmanlı kubbeli mimarisinin bir örneğini teşkil

11 https://ardahan.ktb.gov.tr/TR-55798/camiler.html

12 Özlem Oral PATACI. Ardahan'ın Tarihi Mimarisi: Türk ve Çarlık Rus Dönemleri Yapılarına Toplu Bir Genel Bakış

etmektedir[13]. Yaklaşık 4.000 metrekare alan üzerine inşa edilen cami, 2 bin kişilik cemaat kapasitesine sahiptir. Yapımı tamamlanan cami 29. 04. 2021 tarihinde ibadete açılmıştır.

Halil Efendi Camii eski şehri ifade eden Halil Efendi Mahallesindedir. Mahalleye ismi verilen ve nüfuzlu ve hayır sahibi bir zat olduğu anlaşılan Halil Efendi tarafından yaptırılmış bir camidir. Hamşioğlu Konağı (Tarihi Kongre Binası) avlusunda duran ve bu camiye ait olduğu anlaşılan su hayratının kitâbesinde geçen "…lızade el-Hac Halil Ağa hayrat sene 1288" (M. 1871/1872) ifadesinden yola çıkarak, Halil Efendi Camii'nin de yaklaşık bu tarihte inşa edilmiş olabileceği söylenebilir. 1920'lerde yaşanan çatışmalar sırasında Ermeni çeteciler tarafından yakılan cami, bu olay nedeniyle Yanık Camii olarak anılmaktadır. Bugün mevcut olmayan caminin inşa edildiği alanda, yanarak ölen 370 Müslüman-Türk anısına dikilmiş bir anıt yer almaktadır[14]. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Ardahan'a giren Rus ordusu ve beraberlerindeki Ermeni birlikleri tarafından Cami yağmalanarak harap hale getirilmiştir. 1915 tarihinde ise Ermeni çeteciler tarafından camiye toplanan 300 dolayında Müslüman-Türk camiyle beraber yakılmıştı. Ardahan Üniversitesinde Personel Şube Müdürü olarak görev yapan Nurettin Büyükbaş, 1915 yılında Ermeniler tarafından içinde Müslümanların diri diri yakılarak katledildiği Yanık Cami'nin belgeselini hazırladı[15]. Kendisiyle yapılan röportajda, Ermenilerin soykırıma uğradıkları iddialarına karşı Türkleri nasıl katlettiklerinin bilinmesi gerektiğini belirten Büyükbaş, Yanık Cami olayının büyük bir vahşet olduğunu anlatarak Ermeniler tarafından bölgede benzer birçok katliamın yapıldığını aktardı. Rus himayesine giren Kars ve çevresinde

13 https://tdv.org/tr-TR/proje/ardahan-serhat-ulu-camii/

14 Özlem Oral PATACI. Ardahan'ın Tarihi Mimarisi: Türk ve Çarlık Rus Dönemleri Yapılarına Toplu Bir Genel Bakış

15 https://www.haberturk.com/ardahan-haberleri/86613619-musluman-turklerin-yakildigi-yanik-caminin-belgeselini-yapti

Müslüman Türklere uygulanan soykırımı hatırlatan Büyükbaş, duyuru yapılacak bahanesiyle yüzlerce insanı camiye toplayıp, ateşe verilerek diri diri yakıldıklarını anlattı. Türklerin birçok kez katliama uğradığının altını çizen Büyükbaş, "Asıl katliamı kimlerin yaptığı gün gibi ortada. Asıl mağdur ve soykırıma uğrayan Türklerdir" diye konuştu. “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Kafkaslarda kanlı muharebeler oldu. Kars, o dönemde 20 bin nüfuslu ve 25 camili bir kale şehri konumundaydı. Müşir Gazi Ahmet Muhtar Paşa sayıca üstün Rus kuvvetlerini 3 meydan muharebesinde de mağlup etmişti. Ancak Paşa, Osmanlı kazansa da ordunun zayiat vermesinden korkuyordu. Böylece bütün doğu bölgesinde Rusları durduracak bir güçten mahrum kalacağını biliyordu. Bu nedenle Ruslarla dördüncü bir savaşa girmek istemedi. Orduyu Erzurum'a çekmesiyle birlikte Kars ve çevresi Ruslar tarafından 18 Kasım 1877'de işgal edildi. Bu işgalle birlikte Kars, tam 40 yıl Rusların egemenliğinde kaldı. Birçok yerde o bölgede çoğunlukta olan Ermenilerle işbirliği yaparak işgalle birlikte üç ay boyunca bütün cami, türbe ve tarihi eseri imha ettiler. Müslüman halka katliamlar yaptılar. Bu katliamlardan biri de Ardahan'da gerçekleşti. Rus ve Ermeni birlikleri yaklaşık 300-370 kişiyi camide toplayıp kapıları kapattılar. Kolay tutuşsun diye caminin dört bir yanına ot balyaları yerleştirerek ateşe verdiler. Yüzlerce Türk diri diri yanarak yaşamını yitirdi.”

Ölçek Köyü Kilisesi Ardahan’ın 15 km. doğusundaki Ölçek Köyünde yer alan bir kilise kalıntısıdır[16]. Yapım tarihi tam olarak bilinmeyen bu kilisenin 10-11. yüzyıldan kalmış olabileceği tahmin edilmektedir. Ardahan şehir merkezinin kuzeydoğusunda ve Merkezde Kilise mevkiinde 2 ayrı şapel, Ölçek Tulumba Mezrası Şapeli, Kazan Kalenin güneyindeki Şapel, Akyaka Koduzhara Şapeli, Yalnızçam yaylasında iki ayrı şapel, Sarma Köprüsü yakınındaki Şapel, Çakıl Dere köyü yakınındaki Şapel, Uğurlu taş Dört kilise de üç ayrı şapel, Budaklı Cicor Şapeli, Kotanlı

16 T.C. Ardahan Valiliği. Ardahan İli Kültür Varlıkları

Sikeref Şapeli, Gülyüzü Pekreşen Şapeli, Şeytan Kalesi Şapeli, Kurtkale Beldesinin güneyindeki şapel, Kurtkale Şapeli, Börk Köyü Şapeli, Çak Kalesi yakınında iki ayrı şapel, Çambeli Şapeli Al köyü Şapeli. Bu şapellerin büyük bir bölümü yıkılmış haldedir.

Çıldır Evliyaları

Rus işgaline uğramadan önce sancakta 197 cami, üç han, 283 dükkan, dört medrese, bir rüşdiye, yetmiş sekiz sıbyan mektebi tesbit edilmişti[17]. 1876'da Çıldır ve Kars yöresi Ruslar tarafından işgal edildi ve bu durum 1918'e kadar sürdü. Rus idaresi altında Çıldır, Kars "oblast"ının (vilayet) dört ana "okrug"undan (kaza) biri olan Ardahan'a bağlı bir nahiye durumundaydı. 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması'yla Türk-Sovyet sınırı kesin şeklini aldı ve Çıldır'ın kuzey ve kuzeydoğu sınırları çizildi. Bugün Çıldır adıyla Kars iline bağlı olan kaza 1924'te teşkil edilmiş olup 1.416 km kare yüzölçüme sahiptir. Buraya merkez, Doğruyol, Kurtkale bucakları ile kırk iki kadar köy bağlıdır. 1990 sayımına göre ilçe nüfusu 24.380, ilçe merkezinin nüfusu ise 2.152'dir.

Çıldır'da Türk-İslam dönemine ait çok sayıda mimari yapının var olduğunu öğrenmekteyiz[18]. Ancak, tarihi süreçte, savaşların ve insan faktörünün yarattığı yıkımlarla Türk-İslam dönemi yapılarının önemli ölçüde tahrip olduğu anlaşılmaktadır. 18. yüzyılda Özdemiroğlu Osman Paşa'ya ait Çıldır kışlağı, Ermeni çetelerce saldırıya uğrayarak yakılan yapılar arasında belirtilen Çıldır merkezindeki cami ve Çıldır ile Kars arasında Hassa mimarbaşı Musa Ağa'nın teklifi ile mimar Nuh'a 1786 yılında yaptırılan kale bunlardan sadece bir kaçıdır. 1867'lerde Çıldır Sancağı sınırları içinde 240 cami ve mescit, 1 medrese, 1 rüşdiye, Türkler için 49 ilkokul, Hıristiyanlar için 13 ilkokul ve 15 kilise, 5 hamam ve 564 işyeri bulunduğunu öğreniyoruz. 1871-72 tarihli Erzurum Vilayet Salnamesine göre ise Çıldır Sancağı dahilindeki Çıldır Nahiyesinde 20 cami ve 5 İslami sıbyan mektebi kayda geçirilmiştir[19]. Şeytan Kalesinin

---

17 Feridun Emecen. Çıldır Eyaleti. TDV İslam Ans. 8. Cilt

18 Özlem ORAL PATACI. Ardahan'ın Çıldır İlçesindeki Suhara Köyü Camii'ne Ait Arşiv Belgeleri

19 Patacı çalışmasında şu bilgilere ter verir. "Çıldır ilçesindeki tarihi ve kültür varlıklarını monografik olarak ele alan tek yayın Hamza

adını eski Türkçede şeytan manasına gelen Alvız (Albız) kelimesinden aldığı bilinmektedir[20]. Bünyesinde su sarnıcı, erzak deposu ve şapel bulunduran kale üç yanından akan Karaçay'ın sınırladığı sarp bir yarımada üzerine kurulmuştur. Kale, Çıldır ilçe merkezine yaklaşık bir kilometre uzaklıktadır. Konum ve mimari özellikleri bakımından bir Urartu kalesi olduğu tahmin edilen Şeytan Kalesi, tarih boyunca birçok uygarlık tarafından ele geçirilmiş, bu dönemlerde birçok ekleme ve onarım görmüştür.

Çıldır ilçe merkezine 20 km uzaklıkta, Çıldır Gölünde yer alan ada, Alparslan Adası adıyla da bilinir[21]. Tarihi bilgilere göre 10 bin yıl öncesine dayanan geçmişiyle oldukça önemli bir nokta olan Akçakale'ye daha sonradan karaya bağlanması için oldukça küçük bir yol inşa edilir. Çıldır Gölü'nde bulunan adalardan birisi olan ve doğal güzelliklerinin yanı sıra 10 bin yıllık tarihin izlerini taşıyan Akçakale Adası, Neolitik dönemden günümüze pek çok mimari yapının kalıntılarını bünyesinde barındırmaktadır.

1561-1587 yılları arasındaki olayları anlatan Gürcüce Meshuri Davitnis Kronika adlı vakayinamede buradan Tetr-tsihe olarak söz edilmiştir[22]. Eskiden bir kent olan

---

Gündoğdu'nun, Tarihi Kalıntıları İle Çıldır kitabıdır. Kitapta, Çıldır'ın kısa tarihçesinin ardından, ilçedeki prehistorik döneme ait 10 yerleşime, 5 kale ve kule yapısına, 19 kiliseye, 2 köprüye, 1 camiye, 6 sivil mimari yapısına, köy yerleşimlerindeki bazı mezar taşlarına, çeşitli heykel, figürlü ve yazılı taş esere yer verilmiştir. Kitapta ayrıca, Oltu'daki Arslan Paşa Külliyesi, Doğubeyazıt'taki İshak Paşa Sarayı da konu edilmiştir. Aynı yazarın Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan kitabında ise Çıldır'daki kiliseler, Hristiyan yapıları, sivil mimari örneklerine ve Suhara Köyü mezarlığı hakkında bilgilere yer vermiştir."

20 https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/ardahan/gezilecekyer/seytan-kalesi-1

21 http://www.cildir.gov.tr/akcakaleadasi

22 https://tr.wikipedia.org/wiki/Ak%C3%A7akale,_%C3%87%C4%B1ld%C4%B1r

yerleşmenin Türkçe kaynaklarda bilinen en eski adı ise, Ağca Kala'dır. Bu ad, Gürcücede aynı anlama gelen Tetra-tsihe'den çevrilmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda bölgeyi ele geçiren Ruslar köyün adını Ağcakala biçiminde kaydetmişlerdir. 1928 tarihli Son Teşkilat-i Mülkiyede Köylerimizin Adları adlı Osmanlıca yayında da köyün adı Ağca Kala olarak yazılmıştır. Bu yer adı 1933 ve 1968 yıllarında basılan Köylerimiz adlı çalışmada Akçakale biçimini almıştır. Çok eski kale kalıntıları ile 10. yüzyıldan kalma kilise kalıntısından hareketle Akçakale'nin eski bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmaktadır. Tetra-tsihe, erken Ortaçağda Gürcü Krallığının yönetimindeki bölgede yer alıyordu. 11. yüzyılın son çeyreğinde Büyük Selçukluların hakimiyetine girdi. 13. yüzyılın ikinci yarısında Gürcü prensliği Samtshe-Saatabago (1268-1625) Akçakale'nin de yer aldığı eski Mesheti topraklarına hakim oldu. Tetra tsihe, Samtshe-Saatabago yönetimindeyken, 1578'de Lala Mustafa Paşa'nın komutanlarından Abdurrahman Bey tarafından ele geçirildi. Osmanlılar Tetrtsihe'ye aynı anlama gelen Ağca Kala adını verdiler. Nitekim Osmanlıların Gürcülerden ele geçirdiği toprakların en eski tahrirlerinden olan 1595 tarihli Defter-i Mufassal-i Vilayet-i Gürcistan adlı tahrir defterinde Ağca Kala olarak kaydedilmiş olan yerleşme, Çıldır livasında Canbaz nahiyesine bağlı bir köydü. Köyün nüfusu 6 haneden oluşuyordu. Köy yılık 8.000 akçe vergi vermekle yükümlü tutulmuştu. Defter-i Mufassal-i Vilayet-i Gürcistan adlı tahrir defterinde Ardahan-i Büzürg livasında Meşe nahiyesine bağlı Ağca Kala adını taşıyan başka bir köy daha vardı. Bu köy bu tarihte tamamen boştu. Bu ikinci Ağca Kala, daha geç tarihli Defter-i Caba-i Eyalet-i Çıldır'da da Ardahan-i Büzürg livasında Meşe nahiyesine bağlı bir köy olarak geçer. Uzun süre Osmanlı yönetimi altında kalan Ağca Kala, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Rusya İmparatorluğunun eline geçti. Bu tarihte köyde 15 hane yaşıyordu. 1886 tarihinde Rusların Ağca kala olarak kaydettiği köyün nüfusu 178 kişiden

oluşuyordu ve bu nüfusun tamamı Karapapak olarak kaydedilmişti. 1889'da ise köyde 85 hane vardı. I. Dünya Savaşı sırasında Ardahan bölgesini gezen Gürcü araştırmacı Konstantine Martvileli'nin verdiği bilgiye göre, Ağca Kala'da sadece Karapapaklar yaşıyordu. Köyden Tetri Tsihe olarak söz eden Martvileli, köyün adının, köyün tepesinde beyaz taşlardan inşa edilmiş olan kaleden geldiğini yazar. I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Rus ordusunun bölgeden çekilmesinin ardından Ağca Kala bağımsız Gürcistan sınırları içinde yer aldı. Kızıl Ordu'nun Gürcistan'ı işgali sırasında Ankara Hükümeti kuvvetleri de Ardahan ve Artvin bölgeleri ile geçici olarak Batum'u fiilen sınırlarına kattı. 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması'yla Ağca Kala'nın da içinde yer aldığı Ardahan ve Artvin bölgeleri Türkiye'ye bırakıldı. Akçakale'deki en önemli tarihsel yapılardan biri 10. yüzyılda inşa edilmiş olan kilisedir. Tek nefli bir yapı olan kilise, buradaki şehrin kalesine ait bir kilisesiydi. Çıldır Gölü'ndeki adada, çok eski bir kentin kalıntılarının olduğu yerde, kalenin eteklerinde yer alan kiliseden geriye sadece yıkıntılar kalmıştır. Bir başka tarihsel kalıntı bugünkü köy yerleşmesinin güneybatısındaki adada yer alan kaledir. Büyük ebatlı (1.600 x 850 m) bir kale olan Akça Kale (Tetrtsihe), adadaki kenti savunmak amacıyla inşa edilmiştir. Bir kulesi de bulunan kalenin yeraltındaki yapıları da günümüze ulaşmıştır. Akçakale köyünde daha küçük ebatlarda (420 × 300 m) ikinci bir kale daha vardır. Harç kullanılmadan inşa edilmiş olan bu kaleden geriye sadece yıkıntılar kalmıştır. 1917 yılında Ardahan bölgesini dolaşan Gürcü araştırmacı Konstantine Martvileli de köyün tepesinde beyaz taştan inşa edilmiş bir kale bulunduğunu, bu kalenin neredeyse tamamen yıkılmış olduğunu, biraz uzağında küçük bir beyaz kalenin daha var olduğunu, ancak orada kimsenin yaşamadığını ve buranın sadece eski bir köy yerleşimi olduğunu yazmıştır.

Kurtkale Çıldır ilçe merkezinin yaklaşık 36 km. kuzeydoğusundaki Kurtkale nahiyesinin 1 km. güneyinde ve

Gürcistan sınırında bulunmaktadır. Yakınındaki nahiyeye de adını veren Kurtkale'nin tarihi ve adını nereden aldığı konusunda kesin bilgi yoktur.

Çıldır'a yaklaşık 30 dakikalık mesafede yer alan *Taşköprü Kitabeleri*, Taşköprü Köyünün içinde bulunuyor. Bölgede bulunan en eski kitabeler olduğu bilinen tarihi eserlerin, bölgede hüküm süren Urartu Kralı olan II. Sardus'un yaptırdığı biliniyor[23].

Övündü Manastır Kilisesi Çıldır İlçesine bağlı Kurtkale Beldesinin yaklaşık 1 km kadar doğusundaki Övündü, Vaşlop Köyünün 450 500 m güneyinde bulunun Vadide Kura Nehrinin akış yönüne göre solunda yer almaktadır[24]. *Sensop Kilisesi* Çıldır İlçesine bağlı Kurtkale Beldesinin yaklaşık 1 km kuzeydoğusunda yer alan Akdarı (Çamurda) Köyünün 1 km kuzeydoğusundaki yüksek düzlükte ve eski bir yerleşim yerinin ortasında bulunmaktadır.

Çıldır ilçesinin yaklaşık 6-7 km. doğusundaki Aşık Şenlik (Suhara) beldesinde eski bir mezarlık bulunmaktadır. Bu mezarlıkta sarıklı, fesli ve üçgen prizması biçiminde kesilmiş geometrik ve bitkisel motiflerle süslü ve Osmanlıca yazılı çok sayıda mezar taşı bulunmaktadır. Aşık Şenlik'in mezarının üzerine yeni inşa edilmiş altıgen planlı türbenin de bulunduğu bu mezarlık, yöredeki Ermeni mezaliminin bir vesikası olması bakımından da büyük önem taşımaktadır.

Aşık Şenlik (1850–1913) Türklerin Terekeme boyundandır[25]. Asıl adı Hasan'dır. 1850'de Çıldır'ın (Suhara) Aşık Şenlik Kasabası (Yakınsu) köyünde doğmuştur. 19

23 II. Sarduri (M.Ö. 764 — 735), babası I. Argişti'nin ölümüyle tahta geçen Urartu kralıdır. Urartuların en parlak döneminde krallık yapan Sarduri, Asurlular da dahil olmak üzere birçok komşu devletin topraklarını ele geçirmiştir. Kolhis devletinden bahseden en eski yazılı kaynaklar II. Sarduri'nin döneminde yazılmış Urartu yazıtlarıdır.

24 T.C. Ardahan Valiliği. Ardahan İli Kültür Varlıkları

25 https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%82%C5%9F%C4%B1k_%C5%9Eenlik

yaşındayken Ahılkelekli Aşık Nuri'den saz çalmayı öğrenmiştir. Kars, Ahıska, Borçalı, Erzurum, Tiflis, Gürü ve Revan'ı gezerek çağının diğer saz şairiyle karşılaşmalar yapmıştır. 1913'teki Revan yolculuğu sonrasında oradaki rakip saz şairlerinin kıskançlığıyla yemeğine zehir katılmış ve memleketi Çıldır'a ulaşamadan Arpaçay ilçesinde ölmüştür. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında halk-toplum önderliği yapmıştır. Ünlü şiiri "93 Koçaklaması"nı bu esnada söylemiştir. Bu şiirde geçen, "can sağ iken yurt vermeniz düşmana" mısrası o dönemki yurt savunmasının temel felsefesini oluşturmuştur. 180 adet şiiri, Selman Bey, Latif Şah ve Sevdakar Şah gibi hikâyeleri bulunmaktadır. Yöre saz şairlerinden âşık meclislerinde dinledikleri, yine yörede yapılan sohbetlerden ve okunan cönk kitaplarından faydalanmıştır. Şiirlerinde Köroğlu, Dadaloğlu ve Karacaoğlan ile Azerbaycan sahası saz şairlerinden Hasta Hasan'ın etkisi vardır. Kendi çağında ve kendisinden sonra gelen pek çok saz şairi üzerinde etkisi olmuştur. Sümmani, Posoflu Zülali, Azerbaycanlı Aşık Elesker bunlardan bazılarıdır.

Çıldır ilçesi Suhara Köyü (Yakınsu Köyü)'nde yer alan tarihi camiye ait, Osmanlı dönemi ve Çarlık Rusya idaresindeki döneme tarihlenen Osmanlıca belgeler, yapının geçmişi, inşa süreçleri gibi konulara ışık tutarak sanat tarihi araştırmalarını doğrudan ilgilendirmektedir[26]. Nitekim Osmanlı arşiv belgelerinde *Kanberzade Camii* adıyla kayıtlı olan söz konusu cami bu adı, Çıldır'da Kanberzadeler olarak tanınmış aileden almaktadır. Belgeler bugün 1905 tarihiyle kayıt altına alınmış olan Çıldır Suhara Köyü Camiinin, Kanberzade Cami-i Şerifi adıyla anıldığını ve tarihinin daha eskilere gittiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Çıldır ilçesinin yaklaşık 20-25 km. güneyindeki Gülyüzü (Pekreşen) köyünde, köy mezarlığı içerisinde eski yazılı ve süslemeli çok sayıda mezar taşı bulunmaktadır. Fesli ve üçgen prizmal bu mezar taşlarının genelde Hicri 1223 ve

26 PATACI, agm

1229 tarihlerini taşıdığı görülmektedir. Bu mezar taşları üzerinde daire, çiçek, ibrik ve silah motiflerinden oluşan kabartma süslemeler bulunmaktadır. Bu motifler İslâm öncesi Türk geleneğinin devamı olup, ölen kişinin hayatta iken uğraştığı yanlarını ve sıfatlarım yansıtmaktadır. Ölen kişi eğer askerse onun kahramanlığını göstermek maksadıyla mezar taşına silah, eğer kadınsa çiçek, ya da ibrik motifleri işlenmiştir.

Damal Evliyaları

Damal, 1928 tarihli köy listesine göre, Kars vilayetinin Poshof kazasının nahiyelerinden biriydi[27]. Damal nahiyesi, 27 köyden oluşuyordu ve Yukarı Damal, Aşağı Damal ile Küçük Damal köyleri bu nahiyeye bağlıydı. 1940 genel nüfus sayımında Damal nahiyesinin idari merkezi olan Yukarı Damal'ın nüfusu 903 kişi, Aşağı Damal'ınki 332 kişi ve Küçük Damal'ınki 157 kişiden oluşuyordu. Bu tarihte 19 köyü kapsayan Damal nahiyesinde toplam 13.902 kişi yaşıyordu. Hanak nahiyesinin 1958'de ilçe olması üzerine, Damal nahiyesi ile Yukarı Damal, Aşağı Damal ve Küçük Damal köyleri Posof ilçesinden alınarak Hanak ilçesine bağlandı. 1972 yılında, üç köy Damal adı altında birleştirildi ve belediyenin de kurulmasıyla Damal'a kasaba statüsü verildi. 1975 genel nüfus sayımına göre 2.626 kişinin yaşadığı Damal kasabası, Damal bucağının merkeziydi. 1992 yılında Ardahan il olunca, Damal da bu ile bağlı ilçe ve ilçe merkezi haline getirildi.

Damal kasabasında ve ilçesinde çok sayıda tarihsel yapı kalıntısı günümüze ulaşmıştır[28]. Bugün Damal kasabasının kıyısında bulunan eski Küçük Damal köyü kilisesi (8,2 x 4,3 m), 10. yüzyıla tarihlenen tek nefli küçük bir yapıdır. Büyük ölçüde yıkılmış olan kilisenin bugüne kalan duvarlarının yüksekliği 6 metreyi bulmaktadır. Kasabanın merkezindeki caminin yanında da eskiden bir kilisenin var olduğu bilinmektedir. Damal kasabasının 900 metre kuzeybatısında megalit bir kalenin kalıntıları bulunmaktadır. Tamali Kalesi'nden (44 × 42 m) geriye taş yığınları kalmıştır. Taş yığının daha yoğun olduğu kuzeydoğu kısmında bir kulenin olması ihtimali vardır.

Damal ilçesi sınırları içinde varlığı bilinen kilise ve

27 https://taoklarceti.home.blog/2021/10/23/damal-2/

28 https://tr.wikipedia.org/wiki/Damal

kale/kuleler arasında, İkizdere'de Nunusi Kilisesi ve Nunusi Kalesi, Burmadere'de Sorsi Kilisesi, Otağlı'da Arzada Kalesi, Dereköy Kalesi, Seyitören köyünde Seyitviran Kalesi ile Haniora Kalesi sayılabilir. Bu tarihsel yapıların bir kısmı tamamen ortadan kalkmıştır.

Yörede kadınlar Orta Asya motiflerini taşıyan Türkmen kadın kıyafetleri giymektedir. Bu kıyafetlerden esinlenerek, yöresel motiflerle kumaş ve boncuk işleyerek kıyafetler giydirilmiş ahşap ve plastik minyatür bebeklere "Damal Bebeği" denir. Damal Bebeği, 1996 yılında Japonya'da düzenlenen ''Yöresel Folklorik Bebekler'' yarışmasında el emeği kategorisinde Dünya birincisi olmuştur. Damal bebeğinin fikir sahibi ve usta öğreticisi Seyitören köyünden Fidan Atmaca, 2017 yılında UNESCO'nun Yaşayan İnsan Hazineleri envanterine girmeye değer görülmüştür.

Seyitören Köyü Ziyareti Damal-Posof arasında Ilgar Dağı'nın güneyinde, Damal ilçesine bağlı Seyitören (Seyitveren) köyünün yakınında ve kale yerleşimine oldukça müsait sarp, kayalık bir alan üzerinde bulunmaktadır. Halk arasında ziyaret yeri olarak anılan kalıntı, yaklaşık 10 metre çapında konik bir yükseltiden ibarettir. Duvarlar, ince kırık taşların üst üste konulması suretiyle örülmüştür. Köyün yakınında hakim bir tepe üzerinde yerleşim yeri mevcuttur. Burada yaşayan insanları bir kız beyin idare ettiği yani yönettiği rivayet edilir. Bu yönetici kız düşmanları tarafından bir savaş sırasında öldürülür. Bu kıza bir anıt mezar yaptırılır. Mezarın üzerine bir taş kule inşa edildiği söylenmektedir.

Dadali Türkmenleri Alevi inançlıdırlar[29]. Dadali Türkmenlerinin bir kısmı; Ardahan ilinin Damal ilçesi ve yakın çevresinde meskundurlar. Meskun bulundukları köyler; Eskikılıç (Kirpeşen), Obrura (Çıkara), Üçdere, Kalonder Dere, aşağı Gündeş, Yukarı Gündeş, Seyitveren, Tepeköy, Otağköy (Erzede), Burmadere (Sort), Deveköy, Damal (Yukarı Damal), Aşağı Damal, Küçük Damal, İkizdere (Sonu) dur. Dadali

29 Yaşar Kalafat. Dadalı Türk Halk İnançları

Türkmenleri iki koldan oluşmaktadırlar. Bu kollardan birisi Bektaşi Kolu ve diğeri ise Hüseyinli Kolu'dur. Müslüman Bektaşi Dadali Türkmenlerinin dedeleri Çorum, Sivas ve yöresinden gelirlerken, Hüseyinli kolunun dedeleri, Gaziantep ve Maraş'tan gelirler. Dadali yerleşim yerlerinden Damal'da ve Obruçak'da Cem Evi vardır. Dadali Türkmenlerinin küfür kültürleri yoktur. Evvelce Dadalılarda de az çok beddua var iken, şimdilerde o da tamamen kalkmıştır. İhtiyaç duyulunca bu konuda, "beddua bilmeyiz, Ulu Mevla'ya saldım seni denir" demektedirler. Dadalılarda "beddua eden kimse, bilmeden farkına varmadan, Allah'ın çarkına bulaşabilir" şeklinde bir inançları vardır. Bu söz Allah'ın işine karışma, karışmamalı, Allah'a bırakmalı anlamındadır. Bir iki örnek gerekir ise, "Allah ocağını kararta", "Ali'nin kılıcına rast gelesin" Dadali Türkmenlerinde; "Ali baş Hızır Yoldaşın olsun" , "Ali Kanadının altında olsun", "Kırklar yoldaşın olsun" gibi dualar vardır. Dadali Türkmenleri munis karakterli, çalışkan, çevre ilişkileri mükemmel insanlardır. Bektaşi olan Dadaliler Sünnileşmeğe daha yatkındırlar. Bektaşi inançlı Dadaliler, camiye gider, vakit namazlarını kılar, oruç tutarlar. Hüseyni inançlı Dadali Kesimde namaz kılınma ve oruç tutulması pek görülmez. Dadali Türkmen mezar taşlarında at, silah, demlik, ıbrık şekilleri vardır. At ve koç mertliğin, silah cesaret ve kahramanlığın sembolü olup, demlik açık sofralı, ikram severliği, ıbrık inançlı olmayı, ibadeti, tığ ise kilim, halı örgü maharetine işaret eder. Dadali Alevi- Bektaşi inancında yatır yoktur. Ziyaret yerleri vardır. Bunlar, "Ziyaret", "Ziyaret Tepesi" gibi yerlerdir. Ziyaret, Eski Kılıç yol ayrımındadır. Buradan saygı ile geçilir, buranın taşı toprağı öpülür. Buraya para atılır burada çaput/adak bezi bağlanır. Ziyaret Tepesi, Damal'ın karşısındadır. Burada da aynı dini uygulamalar yapılır. Cuma gibi ulu günlerde buradan ışık geldiğine inanılır. Buradaki Delikli Taş'da kurban kesilir. Kıtlığın giderilmesi ve kuraklığın son bulması için burası kurban kesme yeridir. Garibe isimli ziyaret yeri Otağ köyünde, Yeşilbaş isimli ziyaret yeri de

Posof Yolu üzerindedir. Bu ziyaret yerlerindeki uygulamalar da, yer öpme, eşya bırakma, adak bezi bağlama ve benzerleri itibariyle diğer Dadali Ziyaretlerinden farklı değildir. Dadali Türkmenlerinde sırlı, kimliği gizli, özel kuvve sahibi olduğuna inanılan kimseler de vardır. Bunlardan Koyunpınarlı Şaan/Şahin, tevekkeli, budala olarak bilinir, ancak tekin değildir. Kendisini kızdıran değirmenciye, "dursun değirmenin" deyip değirmenin durmasını sağladığına inanılır. Bu şahsın aynı anda farklı yerlerde göründüğü söylenir. Bir isim de Burmadereli Kişi'dir. Bu şahıs atlara çok uzak mesafeden el hareketleri ile komut verip uygulamalarını sağlamaktadır. Bir diğer efsanevi şahıs da Ambarkaya'lıdır. Bu şahısın cinlere hükmettiğine, yağmurun yağmasını durdurduğuna inanılmaktadır.

Obrucak Köyünde, Alevi Dedesi Halil Hoca'nın Türbesi bulunmaktadır. Obrucak köyünün içinde bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. Halil Hoca 1948 yılında Sovyetler Birliğine bilmeyerek yolunu yitirip geçmiş. Yedi yıl Sovyetler Birliğinde kalmıştır. Eski Türkçe okumuşluğu olan bu Üçdere'li vatandaş halk tarafından sevilip sayılan ve iyi birisi olarak tanınmaktadır. Sovyetlerden geldiğinde Türkiye'de bir yeri tanımamış, ancak Ardahan'a getirildiğinde Demirköprü'yü tanıyarak burası Ardahan demiş. Tanıyanlar çıkmış. Evine gelince pek konuşmaz olmuş. Geldikten sonra bir yıl yaşamış. Kendisi *Üçdere* Köyü'nden olduğu halde isteği üzerine Obrucak Köyü'ne defnedilmiştir. Rivayete göre mezarında bazen ateş yandığı söylenir. Bayramlarda mezarı halk tarafından ziyaret edilmektedir.

Damal'a bağlı Eskikalıç, Obruca, Üçdere, Kalanderdere, Aşağı Gündeş, Yukarı Gündeş, Seyit Veren, Tepeköy, Ortağlı, Basmadere, Deveköy, Damal, Aşağı Damal, Küçük Damal, İkizdere köyleri halkı Alevi inançlı alan Müslüman köylerdir.

Göle Evliyaları

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Rus ordusunun bölgeden çekilmesinden sonra Göle fiilen bağımsız Ermenistan sınırları içinde yer aldı[30]. 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması'yla da Türkiye'ye bırakıldı. Göle, 1928 tarihli Osmanlı köy listesinde Kars vilayetine bağlı bir kaza olarak geçer. Göle kazası, Merdenik, Okam ve Hoçovan nahiyelerinden oluşuyordu. Merkez nahiyesi olarak da bilinen Merdenik nahiyesine 29, Okam nahiyesine 26 ve Hoçovan nahiyesine 20 köy bağlıydı. Merdenik nahiyesinin idari merkezi Merdenik köyü, Okam nahiyesinin idari merkezi Okam köyü, Hoçovan nahiyesinin idari merkezi ise Hasköy'dü. Kars iline bağlı bir ilçe olan Göle, 27 Mayıs 1992 tarihinde Ardahan iline bağlanmıştır. Göle ilçe merkezinde belediye teşkilatı 1926'da kurulmuştur.

Yörenin yaşlıları, "Göle" adının çıkış kaynağının da Dedeşen Köyü olduğunu ifade etmektedirler. Zira, köyün güneyindeki geniş çayırlık ve bataklık alan, geçmişte en çok karın biriktiği arazi olarak bilinir. İlkbaharda eriyen kar, bu çukur arazide adeta bir göl oluştururmuş. Öyle ki, Kura Nehrinin de geçtiği bu alanda kayık ile balık tutulurmuş. Dolayısıyla," Göle" adının "göl gibi" manasına buradan çıktığına inanılmaktadır. Hatta, 1704 yılında III. Ahmed Fermanı ile kendilerine "Paşalık" verilen ve bu köylü olan köklü bir sülalenin soyadı da "Göle"dir. Bu sülale "Göle" adının çıkış kaynağı olan arazinin de sahibidir. Göle ilçesinin Dedeşen köyünde adını Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferinden dönüşü sırasındaki bir hadiseden alan bu köyde kale, cami, medrese, hamam, türbe ve çeşmeden oluşan bir külliye mevcuttur[31]. *Kale*, köyün kuzey sırtlarındaki aJçak bir tepe

30 https://tr.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6le

31 Ali Murat AKTEMUR. Göle Dedeşen Köyü'ndeki Osmanlı Eserleri.

üzerinc kurulmuştur. Harap haldeki kale kalıntılan geniş bir arazi üzerine yayılmış olup, yöredeki en büyük kaleye ait kalıntılar hissini vermektedirler. Düzensiz yonu taş malzeme ve Horasan harcından oluşan duvar parçalan ile günümüze ulaşan kalenin ilk inşa evresi bilinmemektedir. Ancak kalıntılar içinde yer alan siyah bazalt taşından yapılmış at ve koç heykelleri, kalenin Karakoyunlulardan beri kullanıldığını kanıtlamaktadır. Kapladığı alan bakımından yöredeki en büyük kalelerden biri olan Dedeşen Köyü Kalesi (muhtemelen Göle Kalesi)'nin duvarları bugünkü köyün kuzey kısımlarını da içine alacak şekilde geniş tutulmuştur. Tamamen yıkılmış olmasına rağmen kalan izlerden 250x350 m. boyutlarında dikdörtgen bir alana kurulduğu ve doğu surlarının yarım silindirik burçlarla takviye edildiği anlaşılır. Dedeşen Köyünde yer alan Osmanlı eserlerinin en sağlam olanı *Gümüşparmak Camii* adıyla bilinen, tek kubbeli klasik Osmanlı eseridir. Yapının kesin tarihi belli değildir. Ancak planı ve mimari özelliklerinden hareketle XV. yüzyıldan kaldığı tahmin edilmektedir. Tamamen düzgün kesme taş malzeme kullanılarak inşa edilen Gümüşparmak Camii haziresinde, zengin süslemeli mezar taşı örnekleri bulunmaktadır. Gümüşparmak Camii, esin kaynağını XIII. yüzyılın Selçuklu mescidlerinden alan, kare planlı ve kubbeli bir harim ile bunun girişindeki son cemaat yeri revağından meydana gelen, kubbe geçişleri tromp, pandantif veya prizmatik üçgenler kuşağı ile sağlanan bir klasik Osmanlı cami tipinin, eyalet üslubunu yansıtan önemli bir temsilcisidir.

Ill. Ahned Fennanı ile paşalık ünvanı alan ve Turgut Göle'nin dedelerinden olan Mehmed Halife'nin yaptırdığı Paşalık Çeşmesi, düzgün blok taşlarla inşa edilmiştir. Cephe uzunluğu 4.60 m., sağlam kalan yüksekliği ise 2.80 m 'dir. Siyah bazalt taşlardan yapılan çeşmenin, kalan izlerden kubbeli bir hazneye sahip oıduğu ve bu haznenin de suyun menbaına kurulduğu anlaşılmaktadır. Cephesinde iki adet kuma ve bu kurnalara ait iki adet maşrapa nişi bulunmaktadır. Ön

kısımda yer alan kare planlı çevre duvarı orijina1 olmayıp, sonradan çevredeki taşlarla gelişigüzel örülmüştür. Dedeşen Köyü'nde cami ile aynı tarihlerden olduğu ifade edilen medreseden bugün hiçbir iz kalmamıştır. Harap durumdaki hamam ise özel mülkiyet elinde olup, samanlık olarak kullanılmaktadır. XVIII. yüzyıl başlarına ait Paşalık Konağından ise iz kalmamıştır.

Göle ilçesine bağlı Dedeşen köyünün girişindeki eski mezarlığın içinde yer alan bir türbede Şeyh Ahmet ve Şeyh Mehmet sandukaları yer almaktadır. Türbenin kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Ancak plan ve mimari özellikleri bakımından türbenin XV. yüzyıldan kaldığı tahmin edilmektedir. Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılında buradan geçişi sırasında, türbede yatan Şeyh Ahmet'in ona ikramda bulunduğunu dikkate alırsak yapının XVI. Yüzyılın ortalarında eyalet üslubunda inşa edilmiş bir türbe olduğunu düşünmek daha doğru olur. Ongen planlı olarak inşa edilmiş türbenin giriş kapısı kuzey yöne bakmaktadır. Sivri kemer alınlıkla sonlanan dikdörtgen kapı, sade iki profille çerçevelenmiştir. Üst örtü ahşap kaplama iken 1996 yılında Turgut Göle tarafından onartılarak beton kubbe ile örtülmüş ve saçla kaplanmıştır. Türbenin zemini düz olup, içinde Şeyh Ahmed-i Kebir ve Şeyh Mehmed-i Kebir'in taş sanduka mezarları bulunmaktadır. İçten de ongen planlı olan türbenin kıble yönündeki mihrabı, oldukça basit bir niş şeklindedir. Mihrabın sol üst kısmında bir pencere açıklığı yer alır. Türbenin de içinde bulunduğu mezarlıkta XVI.-XVII. yüzyıllardan kalma çok sayıda Şeyh Ahmet ve Şeyh Muhammet türbesi mezar taşı ve koç heykeli bulunmaktadır. Bu türbede yatan Şeyh Ahmet ve Şeyh Muhammet isimli zatlar, çeşme konusunda 1704 yılında III. Ahmed Fermanı ile kendisine paşalık verilen Mehmed Halife'nin de dedeleridir.

Diğer taraftan, Dedeşen köyünde yer alan caminin güneyindeki büyük hazirede, Osmanlıca yazılı ve zengin süslemeli mezar taşı örnekleri mevcuttur. 1786 tarihli olanlarının yoğunlukta olduğu mezar taşları genelde, sarıklı

biçimde yapılmıştır. Mezar taşlarının üzerinde geometrik ve bitkisel motifli kompozisyonlara yer verilen örnekler çoğunluktadır. Bu örneklerin benzerleriyle Ardahan eski mezarlıkta, Aşık Şenlik (Suhara) beldesi eski mezarlığında ve Gülyüzü (Pekreşen) köyü mezarlığında karşılaşmak mümkündür.

Göle ilçesine bağlı Köprülü Beldesi (Koreveng) mahallesi olan Dedeşen köyü yerleşim alanın yakınındaki tepede devasa büyüklükte bir yer altı çarşısı, çarşının üstünde ise hanların bulunduğunu biliniyor. Köyde ayrıca tarihi Tarihî Camii ve Türbesini çeşme ile hamamın da bulunuyor. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferine çıktığı sırada, o dönem köyün bulunduğu alandaki handa yaşayan Şeyh Ahmedi Kebir ve Şeyh Mehmedi Kebir adlı iki kardeşin orduyu misafir ettiği günümüze kadar analatılır. Kardeşlerin fakir olmalarına rağmen tüm askerlerin heybesini yiyeceklerle doldurup sefere uğurladığı, Yavuz Sultan Selim, bu misafirperverlik dolayısıyla yerleşim alanını Ahmedi Kebir ve Mehmedi Kebir kardeşlere bırakıp sefere devam ettiği analatılır. Yavuz Sultan Selim köyden ayrılırken de iki kardeşe köyde ilelebet huzurlu yaşamalarını dileyerek, köyün ismini Dedeşen koyduğu biliniyor. Köyün kurucusu olduğu ileri sürülen Şeyh Ahmedi Kebir ve Şeyh Mehmedi Kebir'in türbesi köyün hemen çıkışında bulunuyor. Mezarları türbenin içinde yer alan iki kardeşin yanında onlarca mezarda ise Arapça yazılı kitabede kendilerine bağlı olanlar yatıyor. Köyün ismi halen Dedeşen olarak devam ediyor.Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılında Çaldıran Seferinden dönerken ordusunun bir kolunun Dedeşen köyünün bulunduğu dağın yamaçlarında konakladığı söylenmektedir. Ordunun konakladığı bu alanda iki kardeşin yaşadığı bu şahısların Şeyh Ahmedi Kebir ve Şeyh Mehmedi Kebir olduğu söylenmektedir. Bu zatlar Yavuz Sultan Selim Hanın ordusuna ikramda bulunmak ve orduya yemek ikram etmek istediklerin ordu komutanına söylerler, komutan bu zatları kırmak istemez ancak koca orduyu nasıl doyuracaklarını

da merak ederek ikramı kabul eder. Şeyh Ahmed ve Mehmed iki kazan yemek yaparak koca Osmanlı ordusunu ikramları ile doyururlar ancak kazanlarındaki yemeklerde herhangi bir eksilme olmaz. Sultan zatların Allah Dostu olduğunu anlar ve bu zatlara kendiside ikramda bulunmak ister ancak Allah dostları herhangi bir ikram kabul etmezler. Sultanın ısrarı üzerine bulundukları alanda köy kurmak istediklerini beyan ederler. Bunun üzerine komutan bu zatlara hitaben ”dede şen olasınız” Diyerek ordunun konakladığı alana yerleşmelerine izin verir. Bu tarihten sonra yerleşkenin adı Dedeşen olarak tanınır.

Dedeşen Köyünde Osmanlı döneminde cami ile birlikte türbe, çeşme, hamam ve medrese yapılmıştır. Bunlardan cami, türbe ve çeşme günümüze ulaşabilmiş, harap haldeki hamam samanlık olarak kullanılmaktadır. Medreseden ise hiçbir kalıntı bulunmamaktadır.

Cami tek kubbeli Osmanlı mimarisine göre yapılmıştır. Kare kaideli kesme taştan caminin önünde bir de son cemaat yeri olduğu, konsol, sütun kaidesi ve sütun gövdesi gibi kalıntılardan anlaşılmaktadır. Batıdan içerisine girilen caminin üzeri pandantiflere dayanan bir kubbe ile örtülüdür. İç mekandaki mihrap ve minberin sanat tarihi yönünden bir özelliği yoktur. İç mekanın kuzeybatı köşesinde orijinal minareye ait merdiven bulunmaktadır. Bu merdivenden bugün kadınlar mahfiline çıkış sağlanmaktadır. Batıdaki girişin soluna 1993 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından silindirik gövdeli ve tek şerefeli bir minare eklenmiştir. Ayrıca köyde bugüne krdar pek az kişinin bildiği bir de kapalı çarşı vardır. Zamanla kaybolan bir de konağı vardır.

Caminin yanındaki hazirede 18.-19. yüzyıla ait tarih ve sanat tarihi yönünden önemli mezar taşları bulunmaktadır. . Yöre halkı arasındaki yaygın bir söylentiye göre Yavuz Sultan Selim’in ordusunun konakladığı bu köyde; komutanın Şeyh Ahmed’in ikramından memnun kalmış ve beğenisini “Dede Şen Olasın” diyerek ifade etmiştir. Bu

olaydan sonra köyün adı Dedeşen olarak tanınmıştır.

Kömür Baba Türbesi Göle-Akşar (Kosor) arasında, Göle'nin 2 km. batısında yer alan yakın tarihlere ait bir türbedir. Türbe 1969 yılında yenilenmiş olup orijinalitesini tamamen yitirmiş durumdadır. Türbe, çevredeki taşlardan yükseltilmiş bir kaide üzerinde, basit bir çevre duvarı ile sınırlıdır. İçerisinde, yörede Kömür Baba olarak tanınan zata ait bir mezarın bulunduğu, bunun da kaçak kazılar sonucu tamamı ile tahrip edildiği görülmüştür.

Göle köylerinden Kundık, Alevi Zaza köyüdür. Göle'nin Gülistan, Yeniköy, Kalecik köyleri Alevi inançlı Türk köyleridir[32].

32 Yaşar Kalafat. Çıldır Ve Yakın Çevresinin Etnososyal Yapısı Ve Türk Halk İnanmalarında Sudan Çıkan Atlar

Hanak Evliyaları

Bugünkü Hanak kasabasının olduğu yerde eskiden üç köy yer alıyordu. Bunlar Yukarı Hanak, Orta Hanak ve Aşağı Hanak köyleriydi. Bununla birlikte, tarihsel Eruşeti bölgesinde eskiden bir kent olan Nakalakevi'deki (bugün Hanak kasabasının Ortakent mahallesi) bulunan bir kaya üzerindeki Urartu yazıtında Urartu kralı I. Argişti'nin Diaohi ülkesinin kralı Utupurşi'yi yendiği belirtilir. Bu yazıttan hareketle Hanak'ın İÖ 8. yüzyılda Urartu ya da Diaohi devleti sınırları içinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan bugünkü Hanak kasabasında bulunan kilise ve kale kalıntıları buranın eski bir yerleşme olduğunu göstermektedir. Bugünkü Hanak ilçesi sınırları içindeyse, çok sayıda kilise kalıntısı vardır ve bu kiliselerin bir kısmının yapılışı 9-10. yüzyıllara uzanmaktadır. Bukiliseler arasında Eruşeti köyündeki kilise farklı bir konuma sahiptir. Hanak kasabasına çok uzak olmayan ve 4. yüzyıla tarihlenen yapı, Gürcü Ortodoks Kilisesi'nin piskoposluk kilisesiydi. Eruşeti ise Gürcü Hristiyanlığının en eski merkezi olarak bilinmektedir. Bu kiliselerin varlığı, Hanak'ın erken ortaçağda Gürcü Krallığı sınırları içinde yer aldığını göstermektedir. Birleşik Gürcistan Krallığının parçalanmasından sonra Hanak'ın da içinde yer aldığı bölge, Gürcü atabeglerin yönetimindeki Samtshe-Saatabago sınırları içinde yer aldı. Osmanlılar 16. yüzyılın ikinci yarısında Samtshe-Saatabago topraklarının tamamını ele geçirdiler. Uzun süre Osmanlı yönetiminde kalan Hanak, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusya İmparatorluğu'nun eline geçti. I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Rus ordusunun bölgeden çekilmesinin ardından Hanak bağımsız Gürcistan sınırları içinde yer aldı. Kızıl Ordu'nun Gürcistan'ı işgali sırasında Ankara Hükümeti tarafından fiilen yeniden Türkiye'ye katıldı. Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması'yla Hanak'ın da içinde yer aldığı Ardahan ve Artvin bölgeleri Türkiye'ye bırakıldı. 1928 tarihli Son Teşkilat-i Mülkiyede Köylerimizin

Adları adlı Osmanlıca yayına göre Hanak, Kars vilayetinin Ardahan kazasına bağlı bir nahiyeydi ve nahiye sınırları içinde 26 köy vardı. Hanak nahiyesinin köyleri arasında Aşağı Hanak, Orta Hanak ve Yukarı Hanak da yer alıyordu. Dahiliye Vekaleti'nin 1933'te yayımladığı Köylerimiz adlı yayından Hanak'ın Kars iline bağlı Ardahan kazasının bir nahiyesi olduğu anlaşılmaktadır. Tarihi boyunca köy ve nahiye statüsü taşıyan Hanak, 1958 yılında ilçe ve ilçe merkezi olmuştur. 1968'de İçişleri Bakanlığı'nın yayımladığı Köylerimiz kitabında ise, Hanak Kars'ın ilçelerinden biridir. Yukarı Hanak köyünün adı ise Avcılar olarak değiştirilmiştir. Bu bilgiden hareketle Orta Hanak ile Aşağı Hanak'ın Hanak kasabasını oluşturduğu, Yukarı Hanak'ın ise köy olarak kaldığı sonucuna varılabilir. Hanak ilçesi 1992'de il statüsü kazanan Ardahan'a bağlanırken, Hanak kasabası da bu ilçenin merkezi oldu.

Sevimli Kalesi Hanak ilçe merkezinin yaklaşık 18-20 km. güneydoğusundaki Sevimli (Vel) köyünün takriben 500 m. güneyinde, Kura Nehri vadisinde, yarımada biçimli sarp bir tepe üzerinde yer almaktadır[33]. *Altaş (Ur) Kalesi* Ardahan-Hanak karayolunun 18. km'sindeki Altaş (Ur) köyünün doğusunda yer alan sivri bir tepe üzerine kurulmuştur. Tarihi kaynaklarda sadece adı ve yeri belirtilen kalenin, ilk yapım tarihi kesin değildir. Ancak 7.- 8. yüzyıldan beri bu kalenin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. *Kırnav Kale* Hanak ilçesinin 5 km. güneyindeki Çayağzı köyünün yaklaşık 400 m. batısında Ardahan– Hanak karayolu üzerinde Hanak Çayı kenarında yer alır. Bu kalenin de kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Ancak bugünkü kalıntıların, Ardahan Kalesi'ne ait kalıntılarla aynı duvar tekniğine sahip olması dikkat çekicidir.

Eskiden köy olan bugünkü Hanak kasabasında köy kiliseleri olduğu bilinmektedir[34]. Bunlardan biri Hanak kasabasının merkezinde bulunuyordu. Kilisenin bulunduğu yerde günümüzde 1953 yılında inşa edilmiş olan cami yer

33 http://www.ardahan.gov.tr/ardahan-in-tarihi-mekanlari

34 https://tr.wikipedia.org/wiki/Hanak

almaktadır. I. Dünya Savaşı sırasında Ardahan bölgesini gezen Gürcü araştırmacı Konstantine Martvileli'nin verdiği bilgiye göre, bugünkü Hanak kasabasını oluşturan köylerin sınırları içinde 1917 yılında beş kilise daha vardı[35]. İkinci kilise ise, Hanak kasabasının 1 km batısında, bir düzlükte bulunuyordu. İki kiliseden de geriye bir şey kalmamıştır. Nakalakevi Manastırı bugün Çayağzı adını taşıyan eski Büyük Nakalakevi köyünde yer alır. Eski Veli (Sevimli) köyünde Vaftizci Yahya'ya adanmış olan kilise 954 yılında inşa edilmiş tek nefli bir yapıdır. Köyde iki adet de kale kilisesi vardır. Eruşeti (Oğuzyolu) köyündeki piskoposluk kilisesi 4. yüzyılda inşa edilmiştir ve burası Gürcü Ortodoks Kilisesinin en eski

35 Konstantine Martvileli Gürcü araştırmacı ve gazetecidir. Müslüman Gürcülerin yaşadığı ve bugün Türkiye sınırları içinde kalan bölge üzerine yazılarıyla tanınır. Martvileli, Gürcistan'ın batısındaki Martvili kasabasında doğdu. 19. yüzyılın sonlarında Gürcü gazetelerinde muhabir olarak çalışmaya başladı. Gürcü Hayırsever Cemiyeti'ne üye oldu ve bu derneğin Ardahan şubesinin yetkili temsilcisi atandı. Gürcü Yardım Derneği adına Ardahan bölgesindeki Gürcü köylerini dolaştı. Bu dernek Birinci Dünya Savaşı sırasında zarar gören ailelere destek veriyor ve maddi yardım sağlıyordu. Bu geziler sırasında Martvileli, kendisinin verdiği bilgiye göre Ardahan'ın Orkızı köyünde, Otar Ben Şervaşidze'nin evinde, Şota Rustaveli'nin Vephistkaosani adlı eserinin 1436 tarihli yazmasıyla karşılaştı. Martvileli'nin verdiği bilginin dışında bir kayıt bulunmamakla birlikte, bu yazma Vephistkaosani'nin bilinen en eski yazması sayılmaktadır. Konstantine Martvileli, Tao-Klarceti bölgesine egemen olan Rusya İmparatorluğunun son döneminde, 1913-1918 arasında Ardahan bölgesine yaptığı gezilerle tanınır. Büyük bölümü Birinci Dünya Savaşı yıllarına denk gelen bu gezi sırasında Martvileli, bölgedeki köyleri tek tek dolaşmış, köylerin o tarihlerdeki adlarının anlamı ve nüfusun etnik yapısı üzerine bilgi vermiş, bu köylerdeki tarihi yapılardan söz etmiştir. Yazarın bu gezi notları, 1917 yılında Sakartvelo gazetesinde yayımlanmıştır. Martvileli'nin tespitleri, kendisinden sonra Ardahan ilindeki tarihi yapılar üzerine yapılmış çalışmalara katkıda bulunmuştur.

merkezlerinden biridir. Ayrıca Ahalşeni (Sazlıçayır), Börk, Geci (Geçköy), Guguba (Binbaşak), Vardosani (Yamaçyolu), Verana Nakalakevi (Çavdarlı), Yukarı Tikani (Baştoklu), Yukarı Tsurmani (Yukarıaydere), Maçveti (Yamçılı), Mglinavi (Çayağzı), Çihireti (Yünbüken), Danidani (Serinkuyu), Piklobi (İncedere), Kerkedeni (Güneşgören), Komki (Arıkonak), Şavtsihe (Karakale, Hanak|Karakale), Çimliçayır, Çoti (Çatköy), Hoşureti (Dilekdere) gibi eski adlara sahip köylerde çok sayıda kilise ve kale vardır. Bunların bir kısmı büyük ölçüde yıkılmış ya da tamamen ortadan kalkmış, bir kısmı da yarı harabe biçimde günümüze ulaşmıştır.

Hanak'a bağlı Koyun Pınarı, İncedere, Güneşgören, Çavdarlı, Serinkuyu, Çiçekdağı, Çat, Çimliçayır köyleri halkı Alevi inançlı alan Müslüman köylerdir[36]. Bektaşi ve Hüseyinli olarak iki kola ayrılırlar. Halkının Kahraman Maraş, Antep, Sivas ve Sinop yöresinden geldiği ifade edilir.

36 Yaşar Kalafat. Dadalı Türk Halk İnançları

Posof Evliyaları

Osmanlılar, 16. yüzyılın ortasında, tarihsel Gürcistan'ın güneybatısındaki diğer bazı bölgelerle birlikte Potshovi bölgesini de ele geçirdi. Bu bölge, Osmanlılar tarafından kurulan Çıldır Eyaleti içinde Poshov adıyla bir liva olarak yer aldı. 1595 tarihli Osmanlı mufassal defterine göre Poshov livası Güney ve Kuzey nahiyelerinden oluşuyordu. Güney nahiyesi Poshov livasının batı kısmını, Kuzey nahiyesi ise doğu kısmını kapsıyordu. Bugünkü Posof kasabasının temelini oluşturan Diğvir-i Süfla ile Diğvir-i Ulya köyleri bu livanın Güney nahiyesinde yer alıyordu. Diğvir-i Süfla'da (Aşağı Diğvir), Osmanlı idaresinin Hristiyan köylülerden aldığı ispenç vergisi vermekle yükümlü 6 hane, Diğvir-i Ulya'da (Yuları Diğvir) 7 hane yaşıyordu. Poshev bölgesi, uzun süre Osmanlı yönetimi altında kaldıktan sonra, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rusya İmparatorluğu'nun eline geçti. Rus idaresinde Ardahan sancağına (okrug) bağlı bir kazaydı. Poshov bölgesi, I. Dünya Savaşı'ın sonlarında Rus ordusunun bölgeden çekilmesinden sonra, bir süre bağımsız Gürcistan'ın sınırları içinde kaldı. Kızıl Ordu'nun Gürcistan'ı işgali sırasında (15 Şubat-17 Mart 1921) Ankara Hükümeti'nin verdiği ültimatom üzerine Gürcü askerleri bölgeden çekildi ve Poshov Türkiye'ye katıldı. 16 Mart 1921'de, Ankara Hükümeti ile Sovyet Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşması'yla bölge Türkiye'ye bırakıldı. Posof, 1928 tarihli Osmanlıca köy listesine göre, Poshof adıyla Kars vilayetine bağlı bir kazaydı. Poshof adı 1929'da Posof olarak değiştirilmiştir. Bu arada Digur (Diğviri) köyünün de kasabaya dönüştüğü ve Posof adını aldığı anlaşılmaktadır.

Yörede yer alan konaklar genelde iki katlı olarak inşa edilmiş, alt katlar düzgün kesme taş, üst katlar bağdadi duvar tekniğiyle örülmüştür[37]. Bu tip konakların yanı sıra Rus işgali yıllarında yöreye inşa edilen Baltık ve Kafkas

37 Ali Murat Aktemur. Posof Ve Çevresindeki Tarihi Camiler

üslubundaki düzgün kesme taş mimari örnekleri, yöre mimari kimliğini etkilemiştir. Yörede parçalı ve dağınık arazideki akarsuların geçiş noktalarına köprüler inşa edilmiştir. Özellikle XIX. yüzyıl sonlarında Ruslar tarafından Posof Çayı üzerine inşa edilen taş köprüler dikkat çekicidir. Yöre kültür varlıklarının en zengin ve çeşitli örneklerini mezar taşları oluşturmaktadır. Bu mezar taşları form, motif ve ikonografi açısından tarihi Türk mezar taşı geleneğinin ve kültürünün, geçmişten Osmanlı'nın son dönemlerine kadar tüm izlerini barındırmaktadır.

Savaşır (Cancak) Kalesi Posof ilçesine bağlı Savaşır (Cancak) köyünün güneydoğusunda, üç yanı vadi ile çevrili sivri bir tepe üzerinde konumlandırılmıştır[38].

Yörede ahşap tavanlı ve düzgün kesme taş duvarlı Osmanlı döneminden kalma cami örnekleri kültür varlıkları içerisinde önemli bir yer tutmaktadır[39]. Bu yapılarda özel-likle minber, vaaz kürsüsü, mahfil ve tavan göbeklerinde Neo-Barok üslupta ahşap oyma işçilikle karşılaşılır. Ayrıca bazı camilerdeki kalem işi örnekleri, ikonografik ve sanatsal açıdan önemli özellikler içermektedirler

Posof *Merkez Camisi*nin minberinde kitabeye göre 1868 tarihinde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Cami, boyuna dikdörtgen planlı olup, kesme taşlardan yapılmıştır. İç yapısı Osmanlı mimarisini yansıtmaktadır. Ayrıca caminin doğusunda yer alan dikdörtgen hazire alanında bulunan bir lahitte yazan 1771 tarihi caminin tarihinin minberindeki tarihinden daha eskiye dayandığını düşündürmektedir[40]. Kareye yakın dikdörtgen planlı olan bu cami, yapılan onarımlar nedeniyle orijinal durumundan oldukça uzaklaşmıştır. Bu onarımlar

38 http://www.ardahan.gov.tr/ardahan-in-tarihi-mekanlari

39 Aktemur, agm.

40 http://www.ardahan.gov.tr/ardahan-in-tarihi-mekanlari. Buna karşılık Aktemur makalesinde "giriş kapısındaki yeni harflerle yazılmış kitabesine göre 1883 tarihinde yaptırılmıştır" diye kaydeder.

sırasında caminin önüne basit bir son cemaat yeri ile minare eklenmiştir. İç mekân altı pencere ile aydınlatılmış olup, minber ve mihrabı herhangi bir mimari özellik taşımamaktadır. Çevresindeki hazirede XIX. Yüzyıla tarihlenen mezar taşları bulunmaktadır[41].

Eski adı Şuvaskal olan Gönülaçan Köyü'nde yer alır cami üzerindeki kitabede Hicri 1327 tarihi kayıtlıdır. Bu tarih Miladi 1909 tarihine denk gelmektedir. Önünde (kuzey) basit bir son cemaat yeri ve kuzeybatı köşesinde orijinal olmayan ve sonradan ekle-nen minaresi bulunan yapı, kareye yakın dikdörtgen planda tasarlanmış ahşap tavanlı cami örneklerinden biridir[42].

Sarıdarı (Tepesümde) Köyünde yer alan cami, üzerindeki kitabeye göre, 1924 tarihinde inşa edilmiştir[43]. Neo-Barok üslupta zengin ahşap oyma işçiliğe sahip bir iç mekan düzeni olduğu anlaşılan yapının son onarımlarda, ahşap mahfiline, ahşap tavan göbeğine, ahşap taşıyıcıların başlık ve kirişlerindeki süslemelere ait unsurların kaldırıldığı ve yer-lerinin sıva üzerine kalem işi süsleme ile, taklit bir dekorasyona tabi tutulduğu anlaşılmaktadır.

Türkgözü (Badele) Köyünde yer alan ve günümüzde kullanılmayan cami, girişindeki kitabesine göre 1286 hicri, 1869 miladi tarihinde inşa edilmiştir. Yörede ayakta kalan en eski camilerden biri olan yapının, vaaz kürsüsünde yer alan ve 1339 hicri (1921 miladi) tarihini taşıyan kitabe, yapının 1921 tarihinde onarım gördüğüne ve minber, vaaz kürsüsü gibi Neo-barok tarz süslemeli ahşap unsurların eklendiğine işaret etmektedir. Yapının girişinde yer alan kitabede, "sahibül hayrat vel hasanet amel-i usta Hüseyin ve Ahmed sene 1286 (1869)" ibareleri kayıtlıdır.

Kurşunçavuş (Sece) Köyü'ndeki cami, yöredeki en

41 Dilek SARIKAYA. Ardahan Efsaneleri. Yüksek Lisans Tezi Ardahan, 2017

42 Aktemur, agm.

43 Aktemur, agm.

eski tarihli camilerden biri olup, bugün yeni yapılan cami kullanıldığı için ibadete kapatılmış durumdadır. Üzerinde 1796 tarihinin kayıtlı olduğu bir taş bulunmaktadır.

Beykent (Vahla) Köyündeki cami, 1251 hicri,1836 miladi tarihli olup, yöredeki en eski tarihli camilerdendir. Kareye yakın dikdörtgen tasarımlı ve ahşap direkler üzerine düz dam örtülü cami, son yıllarda yapılan onarımlarla tarihi kimliğinden epeyce kaybetmiş durumdadır.

Yöredeki kültür varlıklarının en zengin ve çeşitli örneklerini mezar taşları oluşturmaktadır. Bu mezar taşları form, motif ve ikonografi açısından tarihi Türk mezar taşı geleneğinin ve kültürünün, geçmişten Osmanlı'nın son dönemlerine kadar tüm izlerini barındırmaktadır[44]. Yöredeki soyut insan heykeli formlu mezar taşlarının kitabeleri okunup, motifleri dikkatlice analiz edildiğinde, bunların çoğunun asker, şehid ve din görevlisi mezarları olduğu, bazen de soylu ve lider kişilik vasfına sahip insanların mezarları olduğu anlaşılmaktadır. Posof ilçesine bağlı Eski Rabat Mahallesi mezarlığı, tarihi Türk mezar taşı geleneğinin önemli örneklerini sergilemektedir. Ancak, mezarların çoğu sandukasız olduğu için, daha kolay tahrip olmuş, sadece baş ve ayak şahideleri kalabilmiştir. Posof İlçe merkezine bağlı Kayabaşı Mahallesi'nde bulunan ve Kayabaşı mezarlığı diye anılan mezarlıkta aşırı soyutlanmış olsalar da, Orta ve İç Asya'daki sın taşı (geyik taşı) ve balbal tarzı heykel geleneğini yansıtan mezar taşı örnekleri bulunmaktadır. Posof'un 49 köyünün hepsi Sünni inançlıdır. Bunlardan; Yurtbekler, Sütoluk, Balgöze ve Derindere köylerinin halkı Kırmançtır[45].

---

44 Ali Murat Aktemur. Posof Çevresindeki Mezarlıklar ve Mezar Taşları

45 Yaşar Kalafat. Çıldır Ve Yakın Çevresinin Etnososyal Yapısı Ve Türk Halk İnanmalarında Sudan Çıkan Atlar

Kaynakça

Kitaplar

1. T.C. Ardahan Valiliği. Ardahan İli Kültür Varlıkları
2. Evliya Çelebi. Seyahatname. 2. Cilt 2 Kitap

Makaleler

1. Ali Murat AKTEMUR. Göle Dedeşen Köyü'ndeki Osmanlı Eserleri
2. Özlem Oral PATACI. Ardahan'ın Tarihi Mimarisi: Türk ve Çarlık Rus Dönemleri Yapılarına Toplu Bir Genel Bakış
3. Özlem Oral PATACI. Ardahan'ın Çıldır İlçesindeki Suhara Köyü Camii'ne Ait Arşiv Belgeleri
4. Doğukan ÖZCAN. XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Büyük Ardahan Sancağı'nda Su Değirmenleri Ve Bezirhaneler
5. ARDAHAN. Yusuf Halaçoğlu. TDV İslam Ansiklopedisi. 3. Cilt
6. Ali Murat Aktemur. Posof Ve Çevresindeki Tarihi Camiler
7. Ali Murat Aktemur. Posof Çevresindeki Mezarlıklar ve Mezar Taşları
8. Yaşar Kalafat. Dadalı Türk Halk İnançları
9. Yaşar Kalafat. Çıldır Ve Yakın Çevresinin Etnososyal Yapısı Ve Türk Halk İnanmalarında Sudan Çıkan Atlar
10. Feridun Emecen. Çıldır Eyaleti. TDV İslam Ans. 8. Cilt

WEB

1. https://ardahan.ktb.gov.tr/TR-55798/camiler.html
2. https://tdv.org/tr-TR/proje/ardahan-serhat-ulu-camii/
3. https://tr.wikipedia.org/wiki/Dervi%C5%9F_Bey_Camii
4. https://tr.wikipedia.org/wiki/Yan%C4%B1k_Camii
5. https://www.haberturk.com/ardahan-haberleri/86613619-musluman-turklerin-yakildigi-yanik-caminin-belgeselini-yapti

6. https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/ardahan/gezilecekyer/seytan-kalesi-1
7. https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/ardahan/gezilecekyer/ardahan-kalesi-1
8. http://www.ardahan.gov.tr/ardahan-in-tarihi-mekanlari
9. http://www.cildir.gov.tr/akcakaleadasi
10. https://tr.wikipedia.org/wiki/Ak%C3%A7akale,_%C3%87%C4%B1ld%C4%B1r
11. https://taoklarceti.home.blog/2021/10/23/damal-2/
12. https://tr.wikipedia.org/wiki/Damal
13. https://tr.wikipedia.org/wiki/Göle
14. https://tr.wikipedia.org/wiki/Hanak
15. https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%82%C5%9F%C4%B1k_%C5%9Eenlik
16. https://tr.wikipedia.org/wiki/Konstantine_Martvileli